

Inotai András
Magyar gazdasági modell?
Úttörőből sereghajtó?

1. Bevezető a „modellképzés” problematikájához

Több évtizedes gazdaságpolitikai kutatásaim során sem tudtam megbarátkozni a „modellekkel”. Egyrészt minden „modell” időhöz, történelemhez, földrajzi fekvéshez és társadalmi mentalitáshoz kötöttnek bizonyult. Másrészt nyíltan vagy burkoltan minden „modell” azt az üzenetet hordozta, hogy egyszerűen – és ami még fontosabb – saját teljesítmény, alkalmazkodóképesség és alkalmazkodás okozta fájdalmak nélkül másolható. A nemzetközi gazdaságpolitikai irodalom mégis tele van utánozható „modellekkel”. Vannak természetesen olyan általános keretfeltételek, amelyeket egy fenntartható és sikeres gazdaságpolitika nem hagyhat figyelmen kívül. Ezen kívül van egy sor jó és rossz tapasztalat. Az előbbieket „benchmarkoknak” és „best practice” példáknak tekintik. Ezek azonban elválaszthatatlanul összefüggnek számos környezeti tényezővel, és érvényességük csak ezen feltételek megléte mellett bizonyítható.

A „modell”-megközelítéssel akkor nyílt alkalmam több szempontból is megismerkedni, amikor az első, kritikusnak számító években (1989–1991) a Világbanknál dolgoztam. Egyrészt adott volt nagyszámú fejlődő ország mint a Világbank tevékenységének kiemelt területe. Mindig találtak olyan utánzó országokat, illetve gazdaságpolitikákat, amelyeket mintaként állítottak más országok elé, anélkül, hogy utaltak volna a gyakran alapjaiban eltérő kiindulási feltételekre. Másrészt sűrűn cserélődött az úttörő státus, mert vagy új és az eddiginél fontosabb kritériumokat találtak a „sikerre”, illetve a „sikertelenségre”, vagy pedig azért, mert a korábbi „modellek” nem bizonyultak fenntarthatónak.

A berlini fal leomlása, valamint Európa új politikai, gazdasági, társadalmi (és geostratégiai) valósága a modellkérdést az átalakulási folyamat légkörében még élesebben állította előtérbe. Az átalakulási modell iránt mutatkozó szükségszerű elméleti és pragmatikus politikai érdeklődés aligha vonható kétségbe. Annál is kevésbé, mert ebben az esetben kivételes jelenségről volt szó, egy elméleti és gyakorlati vákuumról. A kelet-közép- és (részben a dél-kelet-) európai átalakulási folyamat nem támaszkodhatott az elmaradottság és az annak leküzdése során tapasztalt sikerek és sikertelenségek elméletére. Miközben az új geostratégiai helyzetet intézményes lépésekkel sikerült viszonylag gyorsan és meggyőzően stabilizálni (az EU-integráció és a NATO-hoz való csatlakozás egymást követő intézkedései), a gazdasági, társadalmi és mentális átalakulás számos kérdése megválaszolatlan maradt. Könnyű belátni, hogy az a hagyományos „fejlődési elmélet”, amely a gazdasági és társadalmi felzárkózási és közeledési folyamat kihívásaira koncentrált, és amely igyekezett a fejlődésben történelmileg keletkezett szakadékot csökkenteni, kezdettől fogva alkalmatlan volt rá, hogy akár elméleti magyarázatként, akár gyakorlati útmutatóként szolgáljon. Az európai átalakuló országokra ugyanis nem a klasszikus elmaradottság ismérvei voltak jellemzőek, hanem a több évtizeden át tartó hibás fejlődés (misedevelopment) súlyos következményei. A Világbank akkori vezető közgazdásza, Stanley Fisher személyes tanácsalanságát a következőképpen fogalmazta meg: „Tudjuk, hogy a halból hogyan készítsünk halászlét, de fogalmunk sincs, hogy a halászléből hogyan lehet halat csinálni.” Mégis eltartott néhány évig, míg a vezető nemzetközi grémiumok (beleértve az Európai Bizottságot is) belátták, hogy az „átalakulási modell” valami mást jelent, mint az elméletileg jól megalapozott „fejlődési modell” (vagy modellek). Valójában az átalakulás első pillanatától nyomon követhető a lázas kutatás olyan országok után, amelyeknek első és a legtöbb esetben rövid életű sikereit (még ha azok oly törekenyek voltak is) – alaposabb történelmi, földrajzi, intézményi és társadalmi vizsgálat nélkül – az összes többi átalakuló ország számára feltételek és fenntartások nélkül követendő példaként

ajánlani lehetett. Így jött létre a fokozatos átalakulás „magyar modellje” és ezzel egyidejűleg a sokkterápiát „lengyel modellje”. Nem sokkal ezután sok „szakember” az akkori Csehszlovákiában vélte felfedezni az átalakulás példaképét, merthogy ott az 1990-es évek elején a korábbi „modellállamok”, Lengyelország és Magyarország magas munkanélküliségi mutatóihoz képest alacsony volt a munkanélküliségi ráta. Csakhogy senki sem tette fel azt a kérdést, hogy ez a „siker” az eredményes átalakítás következménye, vagy sokkal inkább a nem átalakítás konzekvenciája volt-e. A rövid életű, zátonyra futott modellkísérletek sem a „szakembereket”, sem pedig a politikusokat nem tudták eltéríteni attól, hogy újabb és újabb „modellekkel” lépjenek színre. A kilencvenes évek közepe felé ismét Magyarország volt soron (piaci viszonyoknak megfelelő privatizáció, jelentős nemzetközi tőkebeáramlás, sikeres makrogazdasági stabilizáció). Őt követték a balti államok, részben Kínához hasonló növekedési rátával, mígnem az elmaradott struktúrával összefüggő inflációs lökés és az alacsony versenyképesség miatt az utóbbi években ez a „modell” is kipukkadni látszik. A legújabb „modelljelölt” Szlovákia, amely átfogó államháztartási reformokat hajtott végre, bár egyelőre nem ismeretes, hogy ezek mekkora szociális feszültséget termeltek ki, és ezek hogyan lesznek kezelhetők a jövőben.²

A modellmegközelítést azonban nem csak a kijelölt („ügyeletes”) úttörők gyakori váltogatása vagy az éppen adott státus kortól függő törékenysége (volatilitása) kérdőjelezi meg. A referenciaértékek sem tűnnek kevésbé fontosnak. Milyen alapon, milyen jelzőszámok bevonásával hozhatunk létre „modelleket”, és nevezhetjük az egyes országokat élvosnak vagy éppen sereghajtónak? Melyek az átalakulási folyamat legfontosabb indikátorai, és ezek mennyire tarthatóak fenn? A fenntarthatóság kétféleképpen értelmezhető. Egyrészt arról van szó, hogy az átalakulási folyamatnak (mint minden egyes „normális” vagy „abnormális” fejlődésnek) különféle fokozatai (időperiódusai) vannak. Az átalakulás különböző szintjein a korábban alapvető indikátorok kevésbé bizonyulnak relevánsnak, mások viszont sokkal fontosabbnak mutatkoznak. Másrészt az úttörő státust gyakran éppen az elszármított (vagy át nem gondolt), a társadalom által el nem fogadott (bár sokszor rövid ideig elviselt) reformok negatív következményei aknázzhatják alá.

A szünni nem akaró modellképzési kísérletek talán legnagyobb gyengéje – és még inkább a súlyos következmények lehetőségét magában rejtő csalóka jellege – abban áll, hogy a bonyolult politikai és társadalmi-gazdasági folyamat tartalmi struktúrájából kiragadnak néhány makrogazdasági adatot, és ezek alapján fogalmaznak meg véleményt. Erős növekedés, alacsony munkanélküliség, kiegyensúlyozott államháztartás és folyó mérleg, alacsony külföldi eladósodás, csökkenő infláció – és ez csak néhány „sarokszám”. Szükségtelen bizonygatni, hogy ezen kritériumokat aligha lehet mind egyidejűleg teljesíteni. Még a fenti felszínes listából is ki kell tehát emelni néhány számot, és ezzel tovább kell relativizálni az állítást (pl. az alacsonyhoz képest magas növekedési ráták). Ezzel azonban fennáll a veszélye annak, hogy a „modellmegközelítések” egyre inkább a rövid távú konjunktúra áldozatává válnak, mégpedig nemcsak a statisztikák tükrében (gazdasági szint), hanem a mérvadó politikai és gazdasági körök értékelésének és elvárásainak összefüggésében is (nyilvános véleményalkotás szintje). Sokkal ígéretesebb és kevésbé konjunktúrafüggő lenne, ha a „modellképzés” esetében átállnánk a hosszú távú elemek elemzésére, mint amilyen például a gazdaság és társadalom nemzetközi versenyképességének legalább középtávú fejlesztése, a gazdasági folyamatok hatása a társadalmi kohézióra vagy az állam reformigényének és reformképességének vizsgálata.³

2. A gazdasági átalakulás magyar „modellje”

A bevezető sorokból logikusan következik, hogy jómagam a magyar „modell” megközelítést nem tudom elfogadni. Ez nem azt jelenti, hogy a magyar tapasztalatok, legyenek azok

pozitívak vagy negatívak, ne tartalmaznának egy sor olyan tanulságot, amelyből külföldi, de sokkal inkább magyar döntéshozók ne tanulhatnának (vagy ez utóbbiak nem kellene hogy ne tanuljanak). Ugyanakkor elzárkózom minden olyan általánosító és felszínes (egyoldalú) állásponttól, amely a magyar gazdasági fejlődésnek bizonyos időszakokban éllovas szerepet tulajdonított, miközben más időszakokban, különösen az elmúlt években sereghajtóként tüntette fel.

A gyakran hallható és konjunktúrafüggő véleményekkel (és besorolásokkal) ellentétben a magyar gazdaság átalakulásának fejlődését és helyzetét négy szinten kell vizsgálni. Egyrészt meg kell nézni más átalakulóban lévő országok természetes felzárkózási folyamatát, amelynek következtében a kezdetben még meglévő előnyök csökkennek, vagy legalábbis viszonylagosság válnak. Másrészt foglalkozni kell azokkal az ellentmondásokkal (vagy evidens „csapdákkal”), amelyek az egykoron volt éllovas szerepből adódnak. Az úttörő státusz bizonyos perióduson belüli rövid távú előnyei ugyanis az átalakulási folyamat későbbi időszakaiban hosszú távú hátrányokká alakulhatnak át.⁴ Harmadrészt meg kell vizsgálni azokat a gazdaságpolitikai hibákat, amelyek – a legtöbb makrogazdasági kritérium alapján – az éllovas szerep elvesztéséhez vezettek. Negyedrész, de nem utolsósorban meg kell keresni azokat a struktúrákat és fenntartható változásokat, amelyekben az éllovas szerep elemei tovább élhetnek és amelyek – csaknem észrevétlenül – hozzájárulhatnak az átalakulási és felzárkózási folyamat fenntarthatóságához. Ahhoz, hogy a vizsgálat előbb említett négy elemét jobban megértsük, röviden be kell mutatnunk Magyarországi kiindulási helyzetét az átalakulási folyamat küszöbén.

2.1. A magyar „gazdasági modell” háttértényezői az 1989–1990-es években

A legtöbb szakember egyetért abban, hogy Magyarország számottevő előnyökkel lépett a fordulatot hozó 1989–1990-es évekbe. Azokat a gazdasági reformokat, amelyek 1968-ban elkezdődtek, átmeneti visszaesés után az 1970-es évek közepétől sikerült folytatni, majd 1981 (a Világbankhoz és a Nemzetközi Valuta Alaphoz való csatlakozás) után felerősíteni.

Magyarország úttörő helyzete több vonatkozásban is jól látható volt:

- A magyar jogrendszer számos területen közeledett a piacgazdaságokra jellemző jogrendhez. Még fontosabb, hogy bevezettek néhány új, piackonform szabályozást.
- Létrejött több, piacgazdaságra jellemző intézmény, illetve a meglévőket nagyobb jogkörrel és önállósággal ruházták fel (lásd különösen a nyolcvanas évek banki reformjait, de ilyen volt a személyi jövedelemadó és az általános forgalmi adó bevezetése is).
- Makrogazdasági szinten előtérbe került a magyar külkereskedelem földrajzi irányultságának fokozatos megváltoztatása. Bár továbbra is a KGST (ezen belül pedig elsősorban a Szovjetunió) maradt a legfontosabb felvevőpiac és szállítópartner, a magyar állami vállalatokat mégis arra készítették, hogy kivitelüket egyre inkább Nyugatra orientálják. Ezzel összefüggésben létrehoztak egy olyan árfolyamrendszert, amely pénzügyi szempontból a konvertibilis valutában bonyolított exportot szorgalmazta, még akkor is, ha a legtöbb vállalat biztonsági és kényelmi okokból továbbra is a KGST-piacot preferálta.⁵ Az importot tekintve a nyugati irányultság még szembetűnőbb volt, mivel a struktúraváltás megkezdéséhez szükséges árukat és technológiákat egyre inkább a fejlett ipari országokból (az OECD nyolcvanas évek első felére eső technológiai embargójának idején pedig a Távol-Keletről) szereztek be.
- Némi visszaesés mellett, illetve az ideológiák és a gazdaság által is táplált, meglehetősen költséges ellenállás dacára mégis sikerült a magyar gazdaság szerkezeti modernizálása terén egyértelmű haladást elérni (pl. csökkent a fajlagos energiaszükséglet, új szolgáltatások jöttek létre, a mezőgazdaság sikertörténetéről már nem is beszélve).

– Mikrogazdasági szinten azonban még ennél is jelentősebb változások mentek végbe. Több mint 3000 vegyesvállalat alakult nyugati cégek részvételével (közvetlen tőkerészesedés nélkül) azzal a céllal, hogy új technológiákra tegyenek szert, vagy nyugati termékeket gyártsanak licenccben Magyarországon. A hatás kettős volt: a lakosság minőség iránti egyre növekvő igényének jobb kielégítése és ezzel egyidejűleg egy részben új vállalati kultúra meghonosodása. Nem kevésbé fontos szerepet játszott ebben az új, kvázi-magángazdasági kezdeményezések engedélyezése. „Munkaközösségek” ezrei jöttek létre, hogy állami tulajdonban lévő eszközökkel, a hivatalos munkaidőn túl – legalábbis papíron – többletértéket állítsanak elő, ami növelte mind az érintettek jövedelmét, mind a fogyasztási javak kínálatát, mind pedig az exportteljesítményt.

– A sikeres átalakulás, illetve fordulat legfontosabb előfeltételei azonban a magyar társadalom magatartásában rejlettek. A magyarok két okból is felkészültebbek voltak a rendszerrel összefüggő változásokra, mint az összes többi volt szocialista ország állampolgárai. Egyrészt kevésbé korlátozták őket abban, hogy „Nyugatra” utazhassanak, sőt a rendszerváltás előtt még világtútlevelet is kaptak. Ha az illúziók egy részét ezzel nem is lehetett eloszlatni, a magyar polgárok személyes tapasztalatuk és értékelésük alapján világosabb képet kaptak a Nyugatról, és elkezdték magatartásukat és mentalitásukat ennek megfelelően átalakítani. Másrészt a vállalati szintű gazdasági kapcsolatok és a makroszinten egyre növekvő gazdasági összefonódás jobb kiindulási feltételeket teremtettek a piacgazdasági viszonyok megértéséhez és a hozzájuk való alkalmazkodáshoz. A legtöbb polgár nem tudta, hogy mit is jelent a rendszerváltás. A lakosság túlnyomó többsége számára azonban világos volt, hogy a régi rendszert – a több évtizedes magyar „innováció” ellenére – rendszerváltás nélkül nem lehet fenntartani. Az emberek a változásra szavaztak, még akkor is, ha jövőbeni személyes sorsuk (sőt bizonyos ideig még az ország jövője is) 90 százalékban ismeretlen volt. A bizakodás, a korántsem mindig indokolt nagyfokú kockázatvállalási hajlandóság, illetve a „táborbeli szomszédokhoz” képest elért életszínvonal, és a korábban tapasztalt (korlátozott) politikai és személyes szabadság alakította ki és szilárdította meg ezt az alapmagatartást.

A működő- és versenyképes piacgazdaságba és a politikai demokráciába vezető magyar út már a kelet-közép- és a délkelet-európai rendszerváltás kezdetén fel volt vértézve ezekkel az elemekkel. Ezen az alapon jutott számos szakember arra a végkövetkeztetésre, hogy Magyarország a rendszerátalakítás folyamatában „modellországnak” tekintendő.

3. Az átalakuló országok felzárkózási folyamata

1989, illetve (a Baltikum és az egykori Jugoszlávia országainak esetében) az 1990-es évek elején elnyert függetlenség után Kelet-Közép- és Dél-Kelet-Európa valamennyi országa a demokrácia és a piacgazdaság mellett döntött. A papíron kinyilvánított vágyat azonban nagyon eltérő módon ültették át a valóságba. A felzárkózási folyamatban Bulgária és Románia több évet is vesztett, mert a megörökölt belső viszonyokat, illetve az intézményi és mentális reformok útjában álló akadályokat nem voltak képesek rögtön 1990 után felszámolni, illetve megszüntetni. Még inkább akadozott az átalakulási folyamat az egykori Jugoszláviában, ahol az átalakulás első évtizedét véres háborúk jellemezték. Ezzel szemben azok a kelet-közép-európai országok, amelyek 2004-ben csatlakoztak az Európai Unióhoz, a kilencvenes években el tudták kezdeni a felzárkózást, és az elmúlt években sikerült azt dinamikus folytatniuk is. Ezáltal az eredetileg meglévő magyar előnyök „automatikusan” csökkentek – legalábbis a felszínen, illetve a makrogazdasági számok alapján. Ez a felzárkózási folyamat és Magyarország korábban fennálló vitathatatlan éllovas szerepének elvesztése azonban összességében pozitívan értékelendő, ugyanis hozzájárult az

egész régió politikai és gazdasági stabilizálásához, és emellett kedvezően befolyásolta Magyarország politikai és gazdasági játékerét is.⁶ A felzárkózási folyamathoz viszont még hozzá kell fűzni néhány fontos megjegyzést.

Először is az egyes „konkurens” országok egymáshoz képest igencsak eltérő kiindulási helyzetben voltak. A közép-európai történelmi államok mellett olyan új országok jöttek létre, amelyek politikai függetlenségüket és (nemzet)államiságukat csak a fordulat után nyerték el. Ide tartozik a három balti állam, valamint az „államiság” eltérő fokozatával bíró egykori jugoszláv államok. Csehország és Szlovákia bársonyos szétválása is ebbe a csoportba sorolható. Ez utóbbi esetben a történelmi örökséget sikerült igazságosan elosztani, a balti államok pedig mindenféle állami adósság nélkül (sem államháztartási, sem külföldi eladósodottság nem volt) indultak el a függetlenség útján.⁷ Ez a körülmény a régió több országában megkönnyítette a felzárkózási folyamatot. Ezzel szemben a régi nemzetállamok, mint például Lengyelország és Magyarország nem tudtak megszabadulni a régi terhektől, nevezetesen az államháztartási hiánytól és a külföldi eladósodottságtól.⁸

Másodszor meg kell vizsgálni a működő piacgazdaság kiépítésének időbeli lefolyását. Magyarország kezdettől fogva a piacgazdasághoz vezető közvetlen, bár fájdalmas utat választotta. Nemcsak a fordulat előtt kialakult intézményi és jogi keretfeltételek, hanem a külföldi eladósodottság kritikus mértéke is hozzájárult ahhoz, hogy elkezdődött a piackonform privatizáció, elfogadtak egy kemény csődtörvényt, és csaknem teljesen megnyitották az utat a külföldi tőke előtt. A többi közép-európai országban ez a folyamat nem csupán lassabban ment végbe, hanem az első években a minőségét tekintve eltérő módon is. Csak a „népi privatizáció” (voucher-privatizáció) kudarca után választották a magyar utat (mindenekelőtt Csehországban, valamivel később Szlovákiában, még később Bulgáriában és Romániában, illetve erős fenntartásokkal Horvátországban). Ezzel a magyaroknak a privatizációs folyamatban, mindenekelőtt azonban a külföldi tőke becsalogatásában betöltött élvonal szerepe évekig nemcsak hogy fennmaradt, hanem részben még erőteljesebbé is vált. A többi átalakuló ország felzárkózási folyamata csak az ezredforduló környékén vált dinamikusabbá, és kezdte – statisztikailag – csökkenteni vagy megszüntetni Magyarország kezdeti előnyét.

Harmadszor a felzárkózási folyamat távolról sem volt egységes és kiegyensúlyozott. A legtöbb átalakuló országnak több stabilizációs válságot kellett – sikeresen, de további társadalmi áldozatok árán – megélnie (beleértve Magyarországot is 1995-ben). A szükséges reformok története még egyáltalán nem zárult le, úgyhogy a fenntartható felzárkózási folyamat még jó néhány nyitott kérdéssel szolgál.

Negyedszer említést érdemel a felzárkózási folyamat minősége. A statisztikai számok mögött olyan fontos különbségek bújhatnak meg, amelyek csak közép- és hosszú távon jutnak kifejezésre, és visszamenőleg az egész folyamatot minősíthetik. Napjaink gazdasági logikája a GDP-növekedésen nyugszik. E tekintetben az átalakuló országok Magyarországgal szembeni felzárkózási effektusa egyértelmű, különösen, ha az utóbbi éveket (2007–2008) tekintjük. A vásárlóerő-paritáson számított egy főre jutó GDP-t vizsgálva világosan látszik Szlovénia előnye, de Csehországé is Magyarországgal szemben, sőt Észtország is elérte a magyar szintet (Szlovákia pedig a közvetlen közelébe ért annak).⁹ Ezek az adatok azonban nem adnak tájékoztatást a felzárkózás tényezőiről, és még kevésbé annak fenntarthatóságáról. Erőteljes növekedést nemcsak a jövőorientált beruházások és a növekvő nemzetközi versenyképesség (jelentős exportnövekedés) teremthet, hanem a belföldi fogyasztás is, amíg az bel- vagy külföldi forrásokból finanszírozható. A növekedés társadalmi fenntarthatóságát tekintve sok minden attól függ, hogy a növekedési hatások a társadalomban hogyan vannak (újra)elosztva. A társadalmi kohézió kritikusnak számító minimuma nélkül, amely országonként eltérő lehet, a magas növekedési ráták aligha tarthatóak fenn. Végül meg kell jegyezni, hogy az EU-átlaghoz való felzárkózás folyamata nemcsak a növekedési rátáktól,

hanem az érintett gazdaságok valutaárfolyamának alakulásától is függ. Ha ugyanis a magas növekedés ráták az adott valuta euróval szembeni folyamatos leértékelésével párosulnak, akkor az hátrányosan befolyásolja a felzárkózási folyamatot, sőt a növekedési effektusokat teljesen ki is olthatja (amennyiben a nemzeti valuta euróval szembeni leértékelése nagyobb mértékű, mint az átalakuló ország növekedési rátájának és az EU átlagos növekedési rátájának különbsége). Az elmúlt években csaknem az összes átalakuló ország kettős és pozitív felzárkózási hatást élt meg. A magas növekedési rátákat a nemzeti valutáknak az euróval szembeni felértékelődése kísérte. Ezzel összefüggésben a magasabb infláció is növelte az euróban kifejezett GDP-t. A 2007. évi alacsony növekedési ráta még a magyar felzárkózási folyamatot sem állította meg, mert a forint felértékelődése és az EU-átlagot messze túlszárnyaló infláció az euróban kimutatott magyar GDP-növekedést – legalábbis statisztikailag – jóval 1,3 százalék fölé emelte. Ennek ellenére rögzíteni kell, hogy a többi átalakuló ország is ugyanezekből a hatásokból profitált, és ezzel javítani tudta Magyarországgal szembeni GDP-pozícióját. Az más kérdés, hogy mennyire bizonyul majd fenntarthatónak a felzárkózási folyamat magasabb infláció mellett. Másként kifejezve: mekkora termelékenységi tartalékai vannak még az egyes országoknak, és hogyan alakul majd a strukturális versenyképesség.

Végül fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a felzárkózási folyamat alakulásában az EU „robbanásszerű” (big bang) bővítés mellett szóló döntésének is szerepe volt. Magyarország saját éllovas szerepére való tekintettel a kilencvenes években az EU fokozatos, kisebb csoportokban való bővítése mellett szállt síkra (Magyarország az első csoportban szerepelt). Brüsszel és a legbefolyásosabb tagállamok azonban – leginkább politikai megfontolásból – előnyben részesítették a késleltetett, de átfogó bővítés lehetőségét. Ez a korábban leghátul kullogó átalakuló országoknak lényeges reformimpulzust adott (Szlovákia, Lettország és Litvánia), és kétségtelenül felgyorsította felzárkózási folyamatukat. Másrészt a korábbi éllovas szerepet intézményes értelemben a nyolc átalakuló ország 2004-ben történt egyidejű csatlakozása (és további kettő 2007-ben történt felvétele) is „leértékelte”.

4. A kiindulási előnyök leértékelődése

A nyitott nemzetgazdaság minden egyes „fejlődési modellje” két pilléren nyugszik. Egyrészt feltételezi, hogy a külső keretfeltételek belátható ideig alapvetően stabilak, kiszámíthatóak, vagyis változatlanok maradnak. Másrészt vagy nem számol az adott modell negatív következményeivel, vagy olyan ellenőrző mechanizmusokban gondolkodik, amelyek segítségével ezeket a negatív következményeket irányítani lehet, illetve meg lehet szüntetni. A gazdasági reformok magyar „modelljét” egy kettéosztott Európában dolgozták ki, és azt feltételezték, hogy az akkori politikai keretfeltételek hosszabb ideig (folyamatosan) fennállnak majd. Ez azon a több évszázados történelmi tapasztalaton nyugodott, amely szerint Magyarország egy meglehetősen korlátozott mozgástérben jobban fel tudja ismerni esélyeit, és jobban tud velük élni, mintha a történelem „korlátlan lehetőségeket” kínált volna számára. Mind az 1956-os forradalom leverésének tapasztalatai, mind pedig az akkori Szovjetuniótól való függés pragmatikus megítélése azt az alap gondolatot erősítette, hogy jobb, ha az ország nem egy meddő és „könnyed” egyszemélyes külpolitikai játszmában próbálja saját mozgásterét megteremteni, hanem olyan fokozatos gazdasági reformokkal, amelyek növelik a magyar nemzetgazdaság teljesítményét, fokozzák a versenyképességet, javítják a fogyasztási javak belföldi kínálatát, anélkül, hogy nyílt politikai konfliktusokat generálnának a régió domináns hatalmával.¹⁰

Ez a „modell” az európai politikai valóság példátlanul dinamikus átalakulásának folyamatában nem volt tartható.¹¹ Bizonyos elemei az alapvetően változatlan környezetben

mégis folytatták önálló életüket, részben még meg is erősödtek, akár segítve, akár gátolva az átalakulást.

A többi átalakuló országgal összehasonlítva azonban két fontos különbség világossá vált. Az első már a kilencvenes évek elején, a másik csak sokkal később, és részben napjainkban is áthatja a társadalom mentalitását, és részben magyarázza „kiábrándultságát”.

Először is az volt a kérdés, hogy mi az elsődlegesen fontos: a gazdasági fejlődés vagy a politikai függetlenség. A lakosság a régió legtöbb országában a másodikat részesítette előnyben, és az átalakulás sikerét a visszanyert politikai és egyéni jogokon mérte le. Ez teljességgel érthető volt azokban az országokban, amelyek nemzeti függetlenségüket éppen a rendszerváltással nyerték vissza (vagy éppen most alapozzák meg). A balti államokban, de Szlovéniában, Horvátországban és Szlovákiában is sokkal fontosabb volt – legalábbis az első években – a politikai függetlenség, mint bármilyen gazdasági haladás. De a társadalom másutt is, ahol a politikai rendszerváltás alapvetően új szabadságokat teremtett, csaknem egyhangúlag támogatta a változásokat, még akkor is, ha azokat részben fájdalmas gazdasági következmények kísérték (Csehszlovákia, Románia, de még a jól megfinanszírozott volt NDK is). Ezzel szemben a megváltozott helyzet magyarországi megítélése nem volt egyértelmű. A rendszerváltást a lakosság széles rétegei mindenekelőtt gazdasági szempontból értékelték, mert az alapvető politikai szabadságok vagy megvoltak már korábban, vagy nem tulajdonítottak nekik különösebb értéket (részben a fogyasztásorientált „gulyáskommunizmus” következtében).

Másodszor a magyar társadalom több mint két évtizedig olyan rendszerben élt, amelyből a lehető legjobbat tudta kihozni.¹² Ezáltal megerősödött az az új nemzettudat, hogy a szovjet hatalmi rendszerben, illetve szovjet befolyás alatt álló területen a magyarok a leginnovatívabbak, a legokosabbak és a legrugalmasabbak. Nem volt olyan magyar polgár, aki az NDK-beli, csehszlovákiai, de főleg nem lengyelországi vagy romániai polgártársaihoz mérte volna magát. Az összehasonlítási alap Ausztria, az NSZK, illetve általában véve az EU volt.¹³ Ez a kezdeti, reális gazdasági és politikai előnyökön alapuló éllovas szerep az elmúlt csaknem húsz év változásai ellenére tartósan gyökeret vert a magyar mentalitásban. Ennek a helyzetnek bármiféle kétségbevonását a társadalom széles köreiben veszteségként, vereségként, sőt nemzeti hanyatlásként értelmezték, és értelmezik ma is. A megváltozott helyzet legfontosabb tényezőit, egyrészt az alapvetően új európai környezetet, másrészt más (a legtöbb magyar által évtizedekig lebecsült) országok sikeres felzárkózási folyamatát a magyar társadalom mindmáig nem volt képes feldolgozni. Sőt ellenkezőleg, populista politikusok éppen ezt a helyzetet igyekeznek alkalomként felhasználni arra, hogy terjesszék borús és világvége-hangulatú jövendöléseiket – és nem is sikertelenül.

A hetvenes és nyolcvanas években kiépített éllovas szerepből adódó belpolitikai és belgazdasági örökség alapvető dilemmákat hozott felszínre. Nem azért, mert a korábbi, a mozgáster növelésére irányuló kezdeményezések önmagukban megalapozatlanok vagy rosszak lettek volna, hanem egyértelműen azért, mert nem a példátlan változásokra dolgozták ki őket.¹⁴

A legnyomasztóbb problémát a külföldi eladósodottság mértéke jelentette, amely Magyarország átalakulásának mozgásterét kezdettől számottevően korlátozta. Lengyelország és Bulgária kivételével egyetlen más ország sem szembesült ezzel a problémával. Lengyelországnak sikerült a felére csökkentenie az adósságát, Bulgária fizetéseképtelennek nyilvánította magát, és a valódi átalakulási folyamatot – részben emiatt – csaknem egy évtizedes késéssel tudta megkezdeni, amiért komoly gazdasági és társadalmi árat fizetett. Csehszlovákia ideológiai okokból nem adósodott el („nem függünk a kapitalistáktól”), Románia pedig egyedülálló „szegénységi politikával” igyekezett eladósodottságát csökkenteni. A balti államok külföldi adósság nélkül vágtak neki a függetlenségnek (Moszkva minden tartozást magára vállalt). Az adósságcsapdának két pozitív hatása azért mégis volt. Az

egyik az eladósodottság indította szerkezeti korszerűsítések a nyolcvanas években, amelyek nagyban hozzájárultak az éllovas szerep kialakulásához, illetve ahhoz, hogy Magyarország az átalakulási folyamatok kezdetén jobb kiindulási feltételekkel rendelkezzen.¹⁵ A másik a jövő szempontjából volt jelentős. Abban a pillanatban, amikor a magyar politikai vezetés úgy határozott, hogy nem az adósságelengedés lengyel útját választja, hanem a tartozást a piaci viszonyoknak megfelelően időben visszafizeti, akkor született meg a – stratégiaileg talán át nem gondolt, de rendkívül pragmatikus – döntés a külföldi tőke nagyarányú bevonásával megvalósuló, piaci viszonyoknak megfelelő privatizáció mellett. Ezen döntés későbbi következménye a magyar gazdaság még ma is érezhető kettészakadása csúcshatékonysággal és versenyképesen működő transznacionális vállalatokra és nagyszámú kis- és közepes vállalkozásokra, amelyek mind a mai napig nem vagy csak részben tudtak csatlakozni a modern piacgazdasághoz.

Miközben az adósságcsapda – a populisták hecckampányok ellenére – ma reálgazdasági szempontból már nem létezik,¹⁶ van három olyan terület, amely az éllovas szerep, illetve a fordulat utáni első intézkedések örökségének tekinthető.

A legsúlyosabb ezek közül a magyar „vállalkozók” helyzete. A hivatalos statisztikák szerint számuk eléri a 800 ezret (és van további legalább 200 ezer, úgynevezett „alvó” vállalkozó). Számuk a teljes lakosság arányában jelentősen magasabb, mint az Európai Unió többi országában, beleértve az új tagállamokat is. A nemzetközi összehasonlításban „normálisnak” tekinthető vállalkozói sűrűség (entrepreneurial density) az aktív lakosság létszámának 5 százaléka, Magyarországon ennek a többszöröse. Erre az igen magas számra („sűrűsége”) mint Magyarország éllovas szerepének bizonyítékára pozitívan is lehetne hivatkozni.

Magyarországon a vállalkozási kultúra valójában jóval korábban kezdett kialakulni, mint a többi átalakuló országban. Csakhogy ez a „kultúra” a „vállalkozásbarát szocializmus” kétélű környezetében jött létre, annak minden akadályával, korlátjával, jogi és intézményi bizonytalanságával és hiányosságával. Ezáltal „álvállalkozók” széles rétege alakult ki, olyan álvállalkozóké, akik a késői szocializmus törvényei (vagy sokkal inkább törvényi hiányosságai) között rendkívül jól kiismerték magukat, és – saját gazdagodásuk érdekében – nagyon innovatív magatartást fejlesztettek ki. Ennek a magatartásnak és ennek a mentalitásnak azonban vajmi kevés köze van a valódi és kompetitív piacgazdaság írott és íratlan szabályaihoz. Természetesen van egy sor rendkívül versenyképes és globális beállítottságú magyar kis- és középvállalkozó. De sok vállalkozás egyre erőteljesebb negatív hatását sem szabad figyelmen kívül hagyni. Az utóbb említett vállalkozások két játékszabályon nőttek fel, amelyek mind a mai napig meghatározzák a mentalitásukat. Egyrészt újra és újra – nagyon is „innovatív” módon – kijátszották az állami pénzügyi és adózási szabályokat, és ezáltal nagy mértékben hozzájárultak az adócsalás és a leginnovatívabb leírások alkalmazásának általánosan elterjedt „kultúrájához” (vagy inkább kulturálatlanságához). Másrészt az ilyen vállalatok tevékenységük során továbbra is állami támogatásokra, illetve olyan pénzekre alapoznak, amelyeket vissza nem térítendő összegként, vagyis ajándékba lehet kapni (vigyázni kell, nehogy az EU-s pénzek egy része is ezen mentalitás áldozatává váljon). Ezzel az innovatív vállalkozói réteg biztosította kezdeti magyar előny az „álpiacongazdaság” különleges viszonyai között a piackonform és versenytámogató reformok szempontjából egyértelmű hátránnyá vált. A negatív következmények messze túlmutatnak a gazdaságon, és érintik a társadalmi és mentális környezetet is.

Másodsorban a magyar „modell” őrizte meg leginkább a szocializmus időszakában elterjedt jóléti mechanizmusokat. Az 1980-as évek végén – rendszerváltással vagy anélkül – már világossá vált, hogy ez a – Kornai János kifejezésével élve – „koraszülött jóléti állam” nem finanszírozható tovább.¹⁷ Ezek a mechanizmusok mégis mindenütt megmaradtak. Ehhez nyilván hozzájárultak a kontinentális Európa által adott tanácsok is, amelyek a fordulat után nem az angolszász vagy a skandináv „modell” javasolták, hanem a legtöbb fejlett EU-

államban alkalmazott „rajnai modellt”.¹⁸ Döntő szerepet azonban a hazai történelmi tapasztalatok és a gazdaságpolitikai elvárások játszottak. Jóléti szempontból a magyar társadalom még európai összehasonlításban is konzervatívnak, stabilitásorientáltnak, kevésbé rugalmasnak és alkalmazkodókésznek számít. Az 1956-os tapasztalatok és az 1968 utáni fokozatos reformok kétségtelen sikerei is egyértelmű szerepet játszottak ennek a „stabilitási kultúrának” a kialakulásában. Csakhogy a globális és az európai helyzet az elmúlt években alapvetően megváltozott, és ez Magyarországot is bizonyos mértékű – és nem csekély – alkalmazkodásra kényszeríti. Bár ez a kényszer a gazdaságban, illetve 2006 után a politikában is érezhető, mégsem talál visszhangra a lakosság széles rétegei körében. Sőt a populisták naponta azt hangoztatják, hogy a problémákat meg lehet oldani mélyreható reformok nélkül, ebből pedig „állambácsi” vegye ki rendesen a részét! Másrészt volt egy olyan elvárás is, hogy a fejlettebb magyar vállalkozói réteg nagyobb mértékben járuljon hozzá a szociális állam finanszírozásához. És talán ez a magyar politika legnagyobb tévedése és az éllovas szerep fonákja. A vállalati nyereség egy részének adó formájában való befizetése biztosan hozzá tudott volna járulni a jóléti rendszer alapköveinek fenntartásához. Csakhogy – ellentétben a nyugat-európai családi vagyontöbbség generáción keresztül való tudatos létrehozásával – nálunk ennek pontosan az ellenkezője történt: a legtöbb „vállalkozó” kivonta magát a járulékfizetési kötelezettség alól,¹⁹ és csak a saját vagyonának gyarapításával foglalkozott (első generációs „meggazdagodás”).

Harmadrészt Magyarország az átalakulás első éveiben gyorsan növekvő munkanélküliségi rátával volt kénytelen szembenézni. Ez természetes következménye volt a piaci viszonyoknak megfelelő privatizációnak és a gyors átalakulásnak, amelyet jogi és intézményi előkészítő munkálatokkal támasztottak alá. Mérlegelve a lehetséges negatív politikai és társadalmi konzekvenciákat a rendszerváltás utáni első és az esetleges visszarendeződési veszélyektől nem mentes periódusban, a munkanélküliek számára nagyvonalú támogatási formákat vezettek be. Térítések számos formája jött létre: a kordedvezményes nyugdíjazástól kezdve a nyugdíjkorhatár csökkentésén át egészen a rokkantnyugdíjaztatásig, amellyel sokan keményen vissza is éltek.²⁰ Ennek a munkaerőpiaci politikának, amelyet másfél évtizeden át nemhogy változatlanul hagytak, hanem részben még nagyvonalúbban is alakítottak, mára az lett a következménye, hogy a magyar lakosságon belül a foglalkoztatható korban lévők aktivitása mind az OECD-, mind pedig az átalakuló országok sorában a legalacsonyabbak közé tartozik.²¹ A fenti intézkedések az 1990-es évek elején egy valószínűleg ki nem zárható szociális válságot akadályoztak meg, de ezzel számottevő gazdasági-pénzügyi és mentális (viselkedési) korlátokat állítottak a további fenntartható fejlődés útjába.

5. Gazdaságpolitikai bűnök és hibák

Más országok természetes felzárkózási folyamatán és a kezdeti előnyöknek későbbi és részben strukturális hátránnyá válása mellett a gazdaságpolitikát is meg kell vizsgálnunk. Ez az a terület ugyanis, amely minden országban nagymértékben felelős a felzárkózási folyamat sikeréért vagy sikertelenségéért, illetve az éllovas szerep megtartásáért. Mégpedig két értelemben véve: egyrészt felel a történelmileg kialakult-kiépített úttörő szerep további reformokkal és intézkedésekkel való bebetonozásáért, másrészt pedig azért, hogy megakadályozza azokat a lépéseket és intézkedéseket, amelyek az egyszer már elért úttörő státust – bármely megfontolásból is – veszélyeztethetnék vagy komolyan megkérdőjelezhetnék.

Egyetlen átalakuló ország sem kímélteti meg az ilyen veszélyektől és konkrét elhibázott lépésektől, még az éllovas pozíció időszaka alatt sem. Már az első demokratikusan választott magyar kormány elkövetett két, hatását máig éreztető hibát. És ami még rosszabb, hogy ezek nem a gazdaság fejlődési lehetőségeinek hibás értékelésére, hanem egyértelműen ideológiai

okokra vezethetők vissza. Alapvető hiba volt az egyébként teljesítőképes és nemzetközileg is figyelemre méltó eredményeket elért magyar mezőgazdaságot ideológiák és pártpolitikai megfontolások alapján szétverni (a következő kormányok egyike sem tudta vagy akarta ennek az alapvető hibának a következményeit felszámolni; sőt néha ennek az ellenkezőjét tették). Ugyancsak ideológiai okokból minimumra csökkentették az Oroszországgal fennálló kereskedelmi kapcsolatokat (holott az orosz olaj- és gázszállításoktól való függés évről évre erősödött). Ezzel egyidejűleg az első demokratikus kormány – tudatosan vagy nem tudatosan – számos olyan fejlesztésnek engedett zöld utat, amelyek a magyarok éllovas szerepét, ha csak átmenetileg is, de mégis erősítették (a kereskedelem és a tőkeforgalom liberalizációja, kedvező feltételek a [külföldi] beruházások számára, „stratégiai” ágazatok privatizációja, tudatos felkészülés az EU-tagságra). Ezek az intézkedések a kilencvenes évek első felében meg tudták szilárdítani a magyarok úttörő státusát, még akkor is, ha ennek a „különleges rangnak” a fenntarthatóságát (részben a gazdaságpolitikai hibák, részben pedig a régió néhány másik államának felzárkózási folyamatára hivatkozva) egyre többen kezdték is kétségbe vonni. Az 1995-ben sikeresen végrehajtott makrogazdasági stabilizáció (az úgynevezett Bokros-csomag) újfent megerősítette az éllovas szerepet, és rámutatott, hogy a többi átalakuló ország még előtte áll a hasonló problémák megoldásának.²²

A kilencvenes években még létező magyar „modell” 1997/1998 után fokozatosan vesztett korábbi „fényéből”. Ez nem csak más országok (mindenekelőtt Szlovákia és a balti államok) sikeres gazdaságpolitikájára (valamint a bolgár és román stabilizációra), vagy az 1998 után (és 2000-ben) valamennyi átalakuló országgal megkezdett EU-csatlakozási tárgyalásokra volt visszavezethető, jóllehet ezek az országok strukturálisan igen eltérő módon voltak felkészülve az előttük álló csatlakozásra. Ehhez a magyar gazdaságpolitika is nagymértékben hozzájárult, mégpedig negatív módon. „bűnöket” és „hibákat” elkövetve.

A legnagyobb bűn kétségtelenül az volt, hogy az 1998-ban hatalomra került új kormány politikai pozícióját a korábbi kormány stabilizáció területén elért sikereinek kihasználásával kívánta megszilárdítani, és lemondott minden további, egyébként létfontosságú reformról (még a korábban bevezetett nyugdíjreformot is „visszaalakították”). A látványos növekedés és a személyi jövedelmek jelentős emelkedésének éveit mélyreható strukturális átalakítások nélkül teltek (kivétel ez alól a mikrogazdaság, ahol a korábban megkezdett korszerűsítés fű alatt, gyakorlatilag zavartalanul folyt). Ezzel elkezdett kiépülni egy úgynevezett reformdugó, amely – más változásokkal együtt – 2006-ban az államháztartás sürgős stabilizálását kényszerítette ki.

A magyar gazdaság helyzetének drámai romlásához azonban számos gazdaságpolitikai hiba is (majdnem mind párt- és hatalmpolitikai számításból, legyen az bármelyik oldalon) hozzájárult. A csaknem évtizedes történet a Fidesz-kormány 2000. évi, alapvetően rossz iránykijelölésével kezdődik, amikor is az EU-ban tapasztalható borús konjunktúrakilátásokra tekintettel – a „gazdasági patriotizmus” jeleként – a hazai fogyasztás mesterséges élénkítésének elsőbbségét hirdették meg, és kezdték is megvalósítani. Tették mindezt a már többször bizonyított tény ellenére, miszerint a kicsi és nyitott nemzetgazdaságok csak a beruházások és az export segítségével, nem pedig a hazai magánfogyasztás mesterséges felélénkítésével tudnak fenntartható növekedést elérni. Éppen ezen a ponton kezdődtek a problémák az államháztartási deficittel, és ez akkor is igaz, ha ennek pénzügyi következményei csak később, a 2002. évi kormányváltás után éreztették hatásukat (a lakásprogram állami támogatása; számos kis- és közepes nagyságú üzem kevésbé gazdasági racionalitáson, mint inkább politikai megfontolásokon nyugvó támogatása). Ehhez jött még a minimálbér megduplázása, amit a hazai kis- és közepes vállalatok aligha fogadtak örömmel, holott az akkori kormány állítólag kitüntetett figyelemmel kívánta kezelni érdekeiket. A Nemzeti Bank enyhén szólva vitatható, következményeiben azonban inkább katasztrofális árfolyam-politikája úgyszintén a gazdaságpolitikai bűnök közé sorolható. A magas

forintárfolyam nemcsak a magyar kis- és középvállalkozások exportlehetőségeit korlátozta (a transznacionális cégeket nem vagy alig), hanem még a hazai piacot is vonzóbbá tette a külföldi versenytársak számára.

A magyar gazdaságpolitikát a 2002. évi kormányváltás sem állította vissza az egészséges pályára. Épp ellenkezőleg: a választási kampány idején tett ígéreteket nem a négyéves kormányzati ciklus alatt, hanem részben rögtön a hatalomátvétel után beváltották. A közigazgatásban dolgozók bérét megemelték legalább 50 százalékkal, anélkül, hogy a béremelést ösztökélték volna az államapparátus karcsúsításával (és minőségének jelentős javításával). A nagyvonalú szociális juttatások nemcsak a rászorulóknak jöttek jól, hanem tulajdonképpen az egész lakosságnak. És végül olyan autópálya-projektek valósítottak meg, amelyeket a korábbi kormányzat gyakorlatilag négy éven át elszabotált. Aligha lehet azt állítani, hogy mindezek a finanszírozási programok bizonyos megfontolásból nem lettek volna szükségesek vagy kívánatosak. A 21. században a hatékony közigazgatás fontos versenytényező (az más kérdés, hogy mennyiben emelhető a hatékonyság feltétel nélküli béremelésekkel). Az állami béremelések hatása a magángazdaságban is nyomot hagyott. 2000 és 2006 között Magyarországon a reálbérek átlagosan 35–40 százalékkal nőttek. Ez példátlanul gyors „gazdagodásnak” és felzárkózásnak minősül nemcsak a magyar gazdaság fejlődésének korábbi időszakaihoz képest, hanem a többi átalakuló ország béremeléseit tekintve is. A társadalmi kohézió a fenntartható fejlődés elengedhetetlen tényezője. Ennek az évtizednek az első felében Magyarországon a jövedelemelőző évéhez képest alig nyílt (a 30 OECD-ország közül a 27. helyen vagyunk). És végül az is aligha vitatható, hogy a közlekedés hatékony szerkezete a nemzetközi versenyképesség fontos tényezője, különösen, ha olyan kontinentális és földrajzilag központi fekvésű országról van szó, mint amilyen Magyarország. A kritika nem a finanszírozott célok jogosságának szól, hanem egyrészt a projektek időbeni „sűrűségének”, másrészt pedig annak, hogy figyelmen kívül hagyták a magasröptű célok finanszírozási szükséglete és a magyar gazdaság adott teljesítőképessége között kezdettől fogva fennálló, nyilvánvaló diszkrépanciát.

Az elmaradt reformok és a súlyos gazdaságpolitikai hibák 2006-ban oda vezettek, hogy az államháztartás kritikus és tarthatatlan helyzetbe került. Sürgőssé és elkerülhetetlenné vált egy átfogó stabilizációs program, még akkor is, ha a reformok a költségvetés kiadási oldalán nem voltak kellőképpen előkészítve. A társadalom széles rétegeinek azzal szembeni ellenállása mellett, hogy a korábbi évek gyors gyarapodásából egy kis részt (mintegy 10 százalékot) visszaadjanak, a kormányba vetett bizalmat az inkonzisztens reformtervek is csökkentették (nem beszélve arról, hogy egyetlen országban sem fogadják nagy szimpátiával és támogatottsággal az olyan reformokat, amelyek részben „történelmileg” elnyert jogokat kívánnak megnyirbálni, a nemzeti jövedelem egy részét jövőorientált projektek irányában akarják újraelosztani, és ezáltal provokálják a korábbi, megkövesedett mentalitást). Ehhez társult még az ellenzék egyedülállóan populista-demagóg kommunikációs offenzívája, amely azt az illúziót keltette, hogy az állam (és egy a jelenlegi ellenzék által vezetett kormány) képes minden problémát megoldani. Kellő kritikával azt is meg kell jegyezni, hogy a kormány kommunikációs politikája nagyon rosszul volt felépítve, és gyakran nemcsak hogy nem volt hatásos, hanem – ha akaratlanul is – az ellenérveket erősítette. Ennek eredményeként kialakult egy reformellenes magatartás, amely a háromkérdéses népszavazásban világosan megmutatkozott (az más dolog, hogy ilyen kérdéseket egyetlen normális európai országban sem lehet népszavazásra bocsátani). A sürgős reformok legnagyobb akadályát jelenleg éppen a lakosság széles rétegei múltorientált mentalitásának demagógia hajtotta megerősödése jelenti. A reformok következő évekre való leállítása a magyar gazdaság versenyképességét és a fenntartható felzárkózási folyamat feltételeit sokkal inkább rontaná, mint bármelyik azok közül a gazdaságpolitikai hibák közül, amelyeket az elmúlt évtizedben több egymást követő kormányzat sorozatosan elkövetett.

6. Mi maradt az éllovas szerepből?

Ha megpróbálnánk a magyar gazdaságot a 2007-ben erőteljesen visszaesett növekedés, illetve a rövid távú előrejelzések alapján – amelyek továbbra is szerény növekedési rátákkal számolnak – értékelni, akkor az ország a több évtizedes éllovas szerepből a sereghajtó pozíciójába kerülne. Ez a kedvezőtlen változás azonban túlnyomórészt az államháztartás szükséges és a nemzetközi tőke által is kikényszerített szanálásával magyarázható, amelyet jóval alacsonyabb tempóban ugyan, de a következő években is folytatni szükséges. A 2007. évi és most először még az EU-átlagot is alulmúló 23 növekedés túlnyomórészt az állami kiadások drasztikus csökkentéséből, nem pedig a magángazdaság teljesítményéből ered (ez utóbbi 2007-ben is legalább 4 százalékkal járult hozzá a GDP-növekedéshez; enélkül Magyarország negatív növekedést könyvelt volna el). A többi makrogazdasági adat nem látszik igazolni a „sereghajtó-kommunikációt”. Az inflációs ráta mint a drasztikus államháztartási korrekció természetes kísérőjelensége nyilván magas, de messze nem a legmagasabb a régióban. A korábbi évekhez képest a hivatalos munkanélküliségi ráta is magasabb 1 százalékponttal, de mindenekelőtt a megváltozott játékszabályok miatt, amelyek a szociális juttatások további kifizetését attól teszik függővé, hogy az érintett személy regisztráltatta-e magát az illetékes munkaügyi hivatalban, vagy sem. Sokkal magasabb a munkanélküliségi ráta Lengyelországban, és az új „csodagyereknél”, Szlovákiában is. Némely országban az erőteljesen csökkenő munkanélküliségi mutatók sokkal inkább a fiatal, rugalmas és gyakran tanult emberek masszív emigrációjával hozhatók összefüggésbe, mintsem a belföldi gazdaságban történt dinamikus munkahelyteremtéssel. Magyarországnak emellett még tovább kell csökkentenie folyó mérlege hiányát, amely azonban néhány más országot (balti államok, Bulgária) tekintve nem kritikus. Végül pedig: a külföldi eladósodottság az utóbbi években dinamikusán nőtt ugyan, mégis gond nélkül finanszírozható, amennyiben megmarad az ehhez szükséges, magyar konvergenciaprogramba vetett bizalom. (Ezt az adatot nem lehet összehasonlítani azon országok adataival, amelyek politikai függetlenségüket 1990 után mindenféle külföldi adósság nélkül érték el.)

A magyar gazdaság mikrostruktúrájának mélyebbre ható vizsgálata sokkal kiegyensúlyozottabb képet ad, és láttatni engedi azokat a hosszú távú és mélyen gyökerező előnyöket, amelyek az egykori éllovas szerepből megmaradtak, és amelyekre a sikeres és fenntartható felzárkózási folyamatot alapozni lehet.

A növekedés 2007. évi összezsugorodása ellenére az ipari termelés 8,1 százalékkal, a termelékenység pedig – az utóbbi évtized évről évre magas növekedési rátái ellenére – újra csaknem 10 százalékkal nőtt. A fejlődés motorja és egyben a magyar gazdaság mindmáig fennálló versenyképességének bizonyítéka továbbra is a külkereskedelem. A kivitel 16 százalékkal nőtt, ami az export egy év alatt elért csaknem 10 milliárd eurós emelkedésére épült. Ezenkívül az export dinamikája az elmúlt időszakban meghaladta az importét (14 százalék). A korábban erősen deficitese külkereskedelmi mérleget sikerült egy év alatt 2 milliárd euróval javítani, és így csaknem kiegyensúlyozott mérleget elérni (a 2007. évi kereskedelmi mérleghiány alig haladta meg a 300 millió eurót). Több átalakuló ország elmúlt években elért vitathatatlan felzárkózása ellenére 2006 végén még mindig Magyarországon regisztrálták a második legnagyobb külföldi közvetlen tőkeállományt (82 milliárd dollár) a nála négyszer nagyobb Lengyelország mögött (valamivel 100 milliárd dollár fölött), és szintén a második helyen van Magyarország (Észtország után) az egy főre jutó külföldi beruházások mértékében. A fenntartható fejlődés szempontjából a külföldi beruházások szerkezetére vonatkozó adatok döntő jelentőségűek. Először is Magyarország – még éllovas időszakában – nagy volumenű és a feldolgozóiparba irányuló tőkebeáramlást könyvelhetett el. Erre a bázisra épülve alakult ki a mai napig töretlen exportorientált jelleg (az export több mint

80 százalékát Magyarországon működő külföldi vállalatok értékesítik).²⁴ Ezt az utat csak kevés átalakuló ország választotta (ha egyáltalán megvolt ez a választási lehetőségük). Hasonló alapokon áll Csehország, részben Lengyelország és Szlovákia, és a következő években talán Románia is ebbe az irányba fog fejlődni. Az összes többi országban, még azokban is, amelyekben nagy a tőkeállomány és a tőkebeáramlás, a külföldi beruházások olyan szektorokra koncentrálódnak, amelyek belgazdasági irányultságúak (bank és biztosítás, telekommunikáció, közszolgáltatások, ingatlanok). Az mindenesetre kérdéses, hogy meddig folytatódhat a felzárkózási folyamat, különösen a folyó mérleg gyorsan növekvő deficitje miatt, mégpedig megfelelő exportteljesítmény és versenyképesség nélkül. Másodszor a Magyarországra beáramló külföldi tőke éves adatai egyre nagyobb mértékben tartalmazzák a visszaforgatott nyereséget, amely az elmúlt években a teljes tőkebeáramlás mintegy kétharmadát tette ki.²⁵ Ez megbízható jele annak, hogy a közvetlen nemzetközi tőke bízik a magyar gazdaság jelenlegi és jövőbeni versenyképességében. Ilyen szoros összefonódás csak Csehországban figyelhető meg. Azok a nagyberuházások, amelyek az elmúlt években Szlovákiába áramlottak, nem érték el a „break even point”-ot, vagyis azt a szintet, ahol a vállalkozás nettó nyereséget realizál. Ezért az a kérdés, hogy mi lesz később a nyereséggel, vagyis hogy repatriálják-e vagy újraberuházzák-e, egyelőre nyitott marad. Harmadrészt a külföldi tőke Magyarországon (és Csehországban is, a többi országban azonban nem) diverzifikált termelési bázist hozott létre, így ez a két gazdaság jobban ellen tud állni a konjunkturális hatásoknak, mint a többi átalakuló ország. Negyedrészt a külföldi beruházások megszilárdulásának (meggyökeresedésének) folyamata az egyre kiterjedtebb beszállítói hálózatnak köszönhetően az elmúlt években lendületet kapott. Különösen az EU-csatlakozás óta nemcsak hazai kis- és közepes méretű üzemek kapcsolódtak be ebbe a hálózatba, hanem egyre több EU-ból érkező kis- és középvállalkozás mutat élénk érdeklődést az iránt, hogy ezekben a termelői és szolgáltatói hálózatokban részesedést szerezzen. Ez a folyamat nemcsak a kis- és közepes vállalkozások nagy gazdasági, társadalmi és egyben politikai jelentősége miatt fontos, hanem azért is, mert ezáltal nő az adott vállalat termelési-szolgáltatási láncának versenyképessége, és kevésbé (kevésbé) lesz érzékeny az átmenetileg vonzónak tűnő telephelyváltási csábításokra a régió belül vagy akár globális viszonylatban is. Ötödször, az átalakuló országok között 13 milliárd dollárral (2006. év végi adat) Magyarország a legnagyobb tőkeexportőr, Lengyelországot egyértelműen megelőzve, ráadásul kétszer akkora állománnyal, mint amekkorával Csehország és Szlovákia együttvéve rendelkezik. A magyar mikrostruktúra viszonylagos fejlettsége (éllovas szerepe) ezen a területen is jól tükröződik. Az utóbbi időben megszorodtak azok a vélemények, miszerint Magyarország nemcsak hogy tartósan kibérelte a sereghajtó pozícióját, de még a gazdaság versenyképességével is súlyos gondok vannak. Egyrészt nincs közvetlen összefüggés a gyenge növekedés és a romló versenyképesség között (főleg nem rövid távon). Másrészt a legtöbb szám ez utóbbi állításnak ellentmond. Általános tapasztalat, hogy a növekedés megtorpanása negatív hatással van a kivitelre. Ez azonban Magyarországon nem igazolódott be. Éppen ellenkezőleg, az export igen dinamikus módon növekszik (minden további nélkül összemérhető a többi átalakuló országgal, csak hogy sokkal „jobb”, technológiailag értékesebb és diverzifikáltabb struktúrában). A feldolgozóiparba irányuló beruházások a növekedés megtorpanásának évében, 2007-ben meglepő módon 24 százalékkal nőttek. Gyakorlatilag ez volt az egyetlen olyan szektor, amely az előző évhez képest többet ruházott be, és az esetenként tetemesen visszaeső állami vagy állami kiadásokkal kapcsolatos beruházások negatív hatását kompenzálni tudta (a beruházások összesen 1 százalékkal nőttek). Az új EU-tagállamokkal folytatott kereskedelemben sincs nyoma csökkenő versenyképességnek. Ellenkezőleg, Magyarország a 2004-ben csatlakozott kilenc nemzetgazdasággal fennálló kereskedelmi mérlegét a 2003–2004. évi mintegy 500 millió eurós deficitből 2007-ben több mint 1500 millió eurós többletbe tudta átfordítani. (Ha figyelembe vesszük a két új EU-tagállamot,

Bulgáriát és Romániát is, akkor a többlet 3,5 milliárd euró. Ez a többlet nagyobb, mint az Oroszországgal [2,6 milliárd euró] vagy a Kínával [3 milliárd euró] szemben fennálló hagyományos magyar deficit.) A múlt évben Magyarországnak minden új EU-állam viszonylatában pozitív volt a kereskedelmi mérlege. A Szlovákiával folytatott kereskedelemben például Magyarország ez elmúlt évben több mint 1 milliárd euró többletet ért el. Ez aligha értékelhető a csökkenő versenyképesség jeleként, főleg egy „növekvő sztárral” fennálló gazdasági kapcsolatban.

Egy ország megítélése azonban nem csak az éppen elért makrogazdasági számoktól és nem is csak a mikrostruktúra teljesítőkéességétől függ. Vannak olyan tényezők is, amelyek hosszú távon befolyásolják egy-egy ország szerepét. Magyarország földrajzi fekvése nyugat és kelet, illetve észak és dél metszéspontjában jó lehetőséget kínál arra, hogy az ország a térség „fordítókörongjává”²⁶ váljon, valamint arra, hogy a kibővült EU és az új szomszédsági politika keretében mélyebb regionális együttműködés jöhessen létre. A média ezzel nem foglalkozott ugyan kiemelten, de Magyarország az elmúlt évtizedben és különösen az EU-csatlakozás után – hallgatólagosan – Európa legveszélyesebb régiójában a regionális stabilitás horgonyává vált. Ezt a szerepet egyetlen belpolitikai szereplő sem szabad hogy akár jelenleg, akár a jövőben kétségbe vonhassa vagy kalandor politika áldozatává tegye.

És végül: a humán tőkére szóló statisztikák is az éllovas szerep máig élő és érezhető következményeit igazolják. A magyar szakemberek az Európai Bizottságban – a lakosságszámhoz viszonyítva – messze az átlag felett képviseltetik magukat (mind számukat, mind munkájukat tekintve). De éppígy találhatunk rugalmas és tapasztalt magyarokat multinacionális vállalatok vezetői pozícióiban, ráadásul nemcsak Magyarországon, hanem az érintett cégek egész világot átfogó hálózatában is. A magyarok csekély hajlandósága, hogy külföldre menjenek munkát keresni, az elkövetkezendő évekre nézve szintén a fenntartható felzárkózási folyamat támaszaként értékelhető.

7. Összefoglalás és kitekintés

Az északkelet-, kelet-, közép- és délkelet-európai országok természetes és üdvözlendő tanulási és felzárkózási folyamata megszüntette, illetve nagymértékben relativizálta Magyarországnak az átalakulás kezdetén még egyértelműen meglévő éllovas szerepét. Ezáltal azonban erősödött a régió stabilitása, lehetővé vált tíz átalakuló ország EU-tagsága, és mindezek eredményeként mind európai jogi-intézményi összefüggésben, mind pedig a multinacionális vállalatok globális hálózatában megszilárdult Magyarország pozíciója. Az egykori úttörő szerep elvesztéséhez azonban – a dialektika evidens példjaként – hozzájárult azoknak az átmeneti pozitív vívmányoknak a negatív strukturális hatása is, amelyeket más rendszerben és más keretfeltételekre dolgoztak ki, illetve ültettek át a mindennapos gazdasági tevékenységbe. Ezek a rendszerváltás pillanatában érvényüket veszítették, hatásuk azonban a későbbiekre nézve is fennmaradt. Ezek a kedvezőtlen kísérőjelenségek számos vállalat esetében a nem a piaci viszonyoknak megfelelő magatartásban és nem utolsósorban a lakosság államhoz és jóléthez fűződő mentalitásában is megmutatkoznak. Végül megvizsgáltuk azokat a részben durva gazdaságpolitikai hibákat, amelyek hozzájárultak a korábbi magyar pozíciók (vagy sokkal inkább a magyar imázs) statisztikailag kimutatható eróziójához.

Mindezen változások ellenére a korábbi éllovas szerep számos eleme mikroszinten továbbra is bizonyítható. Bizonyítékot azonban erre nem az általános és konjunktúrafüggő makrostatisztikák, hanem sokkal inkább a „finom struktúrák” alapos elemzése szolgáltat. Az előnyök ezen a szinten felismerhetők és azonosíthatók, ami azonban nem jelenti azt, hogy Magyarországnak a gazdaságát tekintve ne lenne szüksége azonnali és átfogó cselekvések sorozatára.

A megkezdett reformok arra utalnak, hogy a politikai vezetés – a könyörtelen valóság, különösen a példátlanul magas államháztartási deficit eredményeként ugyan – megértette a kihívást. Azonban még kérdéses, hogyan és főleg mennyire sikeresen reagál majd rá. A jövőbeni fejlődés nyilván a szektorális politikák alapos kidolgozásától és sikeres megvalósításától függ, különösen az oktatás és nevelés, a kutatás, az egészségügy és a munkaerőpiac területén. Az adóterhek számottevő csökkentése is napirenden van, ami azonban csak akkor és úgy lehetséges, ha nem veszélyezteti az államháztartás megkezdett szanálását és a nemzetközi szereplők bizalmának szempontjából is létfontosságú konvergenciaprogramot. Az adócsökkentés mozgástere attól függ, mennyire sikerül megállítani, illetve felszámolni az igen széles körben elterjedt adócsalást, illetve hogy sikerül-e jelentősen kiszélesíteni az adóalapot. További fontos kérdés a kiadások struktúrájának megreformálása, amely – még ha a konkrét lépések ki is vannak dolgozva – csak középtávon eredményez pozitív pénzügyi hatásokat. Kétségtelen, hogy a koraszülött jóléti állam szociális kiadásainak csökkentésével bővíteni lehetne a pénzügyi mozgásteret. Itt azonban felmerül a kérdés, hogy ezért mekkora árat fizet a társadalom, illetve hogy a társadalom viselkedése szempontjából fenntarthatók-e a reformok, még inkább pedig a történelminek tekintendő felzárkózási folyamat. Most úgy tűnik, hogy a megfelelő fizikai és humán infrastruktúra megteremtése és a foglalkoztatottság lényeges növelése, vagyis a lakosság nagy tömegeinek a hivatalos munkaerőpiacra történő bevonása jelenti a jobb kitörési lehetőséget.

A sikeres gazdaságpolitika legkockázatosabb tényezői nem a szakpolitikai területeken vannak. A legnagyobb veszély a politika (helyesebben szólva bizonyos politikusok pusztá hatalmi és bosszúállási mániája) által mesterségesen és tartósan kettéosztott magyar társadalomban, illetve abban keresendő, hogy gyakorlatilag lehetetlen egymástól eltérően gondolkozó embereket egy asztalhoz ültetni, hogy az ország előtt álló létfontosságú kihívásokat és feladatokat megtárgyalják. Még ennél is súlyosabb problémát rejtenek a tudatos vagy tudatalatti mentális szennyezés következményei, amit felelőtlen politikusok már sok éve üztek és még a mai napig is folytatnak. A fordulat előtt aligha tudta valaki Magyarországon, hogy merre megy a hajó. Csak egyetlen dolog volt világos: ne vissza a tarthatatlan múltba. Ma a mozgástér a maga történelmi esélyeivel és világos játékszabályaival együtt 90 százalékban adott, világos korlátok közé rendeződött. A NATO- és EU-tagság, valamint a nemzetközi munkamegosztás és tőkeáramlások sűrű hálója határozza meg Magyarország jövőjét (mint ahogyan a legtöbb átalakuló országét is). Ennek ellenére sok ember, politikusokat is beleértve, egy másik, illúziókkal teli világban él, amelynek megvalósíthatóságát rendkívül felelőtlen módon még rendszeresen hangoztatja is.

A cselekvési kényszer óriási, a mozgástér viszont korlátozott (vagy nagyrészt adva van). Éppen ez a konstelláció felel meg leginkább a magyar alapmagatartásának és a történelmi tapasztalatoknak. Általában ugyanis a legnehezebb helyzetekből a legtöbbször a lehető legjobbat sikerült kihoznunk. De ennek a fordítottja is igaz: mindig kudarcot vallottunk akkor, ha nagy volt a mozgástérünk, még inkább pedig ha abban az illúzióban ringattuk magunkat, hogy nagy a mozgástér, és megpróbáltunk ennek megfelelően cselekedni. Egészen biztos, hogy Magyarország – mint az európai integráció felelős és jövőorientált tagja – számára bővül majd a mozgástér, és az EU politikájának alakításában intelligens és innovatív szerepet vállalhat (policy shaper status).

Jóllehet a problémákat mindenekelőtt otthon kell megoldani, az EU és tagállamainak befolyása mégsem lebecsülendő. Először is a rövid távú, eltorzított és nemritkán felelőtlen, nem a valóságot bemutató napi hírek, illetve alaptalan katasztrófa-forgatókönyvek mellett nehéz tartós támogatást szerezni. Másodszor sokkal több figyelmet kellene szentelni a strukturális sajátosságoknak, jobban kellene támogatni azokat, hiszen ezek azok a tényezők, amelyekre hosszú távú, megbízható és bizalomra méltó együttműködést lehet felépíteni. Harmadszor – és talán ez a legsürgősebb – az EU-ban minden erőnek, álljanak a politikai

paletta bármelyik oldalán, a leghatározottabban és legvilágosabban el kellene határolódniuk a szélsőjobboldali, szélsőséges, az európai alapértékekkel egyetlen pontban sem összeegyeztethető politikáktól, magatartásformáktól és aktivitásoktól. Az ilyen képződmények megtűrése nemcsak a sikeres felzárkózás és a fenntartható versenyképesség szempontjából jelent hazai kockázati tényezőt, hanem alapvetően elbizonytalaníthatja az összeurópai stabilitást és békét is. Különösen egy olyan történelmileg, de a napi politikát tekintve is különleges földrajzi helyen, ahol az európai stabilitás regionális horgonyának szerepéért Magyarország is nagymértékben felelős.

Ma még nem lehet megbecsülni, hogy a magyarországi példátlan reformkényszer kizárólag a gazdaságpolitikai hibák következménye, vagy mennyiben vezethető vissza a korábbi éllovas szerepből adódó hátrányokra is, amelyek egyre többet ártanak a vállalkozói magatartásnak és a társadalmi mentalitásnak, és automatikusan politikai támpontot jelentenek felelőtlen politikusok számára. Harmadik magyarázatként már csak az marad, hogy a látszólag elveszett, de a küszöb alatt még mindig meglévő éllovas szerep most éppen a felgyülemlett reformkényszerekben jut kifejezésre. Ha ez utóbbi megközelítésről van szó, akkor két fontos végkövetkeztetés vonható le. Az első, hogy a ma oly sikeres országok még előtte állnak ennek a kihívásnak (vannak olyan jelek, amelyek erre látszanak utalni). A második, hogy Magyarország mind gazdaságilag, mind társadalmilag új minőségű kihívások előtt áll, amelyeknek nemcsak hazai, hanem európai és globális összetevői is vannak. Egy újbóli kísérleti laboratórium szerepe egyidejűleg egyedülállóan vonzó és nem kevésbé felelősségteljes kihívás. Nemcsak Magyarország számára, hanem a (volt) átalakuló országok, sőt gyakorlatilag valamennyi EU-tagállam számára is, amelyek legalább részben ugyanazokkal a problémákkal és dilemmákkal küzdenek, még ha a gazdasági teljesítmény és az egyéni „jólét” eltérő szintjein állnak is.

1 Jelen tanulmány a gazdasági átalakulás néhány aspektusára korlátozódik. A „politikai modellek” nem képezik a vizsgálat tárgyát.

2 Ismert tény, hogy az intézményi, politikai, gazdasági, társadalmi és mentális átalakulási folyamatoknak sorozatosan más az időigénye. Ezenkívül különbséget kell tenni felszínes (és általában széles körben kommunikált) lépések, illetve alulról építkező, szervesen kialakuló és tartósan meggyökeresedett struktúrák megjelenése között.

3 E tekintetben hivatkozhatunk a Bertelsmann Alapítvány új kezdeményezésére. Elhatározták ugyanis, hogy nemcsak a több mint 100 ország átalakulási folyamatának korábban megkezdett, nemzetközi összehasonlító vizsgálatát folytatják tovább, hanem új kutatást is elindítanak a 30 OECD-tagállam reformképességének megállapítására. Ez utóbbi eredményeit várhatóan még a nyár előtt nyilvánosságra hozzák. Ezek elválnak majd az egyes országok fejlettségi szintjétől, és a szokásos ranglistáktól részben lényegesen eltérő eredményeket fognak mutatni.

4 A nemzetközi gazdasági és szociológiai irodalom ismeri a „későn jövés előnyeinek” (late comer's advantage) fogalmát. Sokkal kevésbé van kutatva, illetve kidolgozva azonban az a folyamat, hogyan válhatnak az éllovas szerepből adódó előnyök az idő előrehaladtával és bizonyos politikai és gazdasági változások mellett mind az adott országban, mind pedig annak nemzetközi (regionális) környezetében hátrányokká, a fejlődést gátló korlátokká (first comer's disadvantage).

5 Az összes többi szocialista ország a kemény valutákkal szemben egyértelműen kedvezőbb árfolyamon számolta el a „transzferábilis rubelt” (egy dollár az adott nemzeti valutában kifejezve kevesebbet „ért”, mint egy transzferábilis rubel). „Legérdekesebben” az egykori

NDK árfolyamrendszere alakult, ahol éppen annyi árfolyam volt, ahány termék, illetve ahány földrajzi relációja a külkereskedelemnek.

6 Egy olyan elmaradott földrajzi környezetben, amelyre egyre fokozódó fejlődésbeli különbségek jellemzőek, az éllóvas szerep aligha tartható fenn hosszabb ideig. Legjobb esetben is csak szigetek alakulnak ki, amelyeket mesterségesen tartanak fenn, miközben az adott előny egyre kevésbé jelent utánczandó példát, sokkal inkább egy jövőbeni regionális konfliktus kirobbanásának alapját.

7 A jugoszláv államszövetség felbomlásakor a külföldi adósságot felosztották az egyes utóállamok között; a legnagyobb rész mégis Belgrádban maradt, különösen ami az államháztartás eladósodottságát és az egykori Jugoszlávia elmaradott részeinek (Montenegró, Bosznia-Hercegovina Szerb Köztársaság és mindenekelőtt Koszovó) további finanszírozását illeti.

8 A különbség Magyarország és Lengyelország között is jelentős volt. Részben politikai megfontolásokból, részben pedig a külföldi adósságállomány szerkezetére való tekintettel (többnyire nyugati kormányokkal szembeni adósságok) Lengyelországnak sikerült a felhalmozott hiányt a felére csökkentenie. Ezzel szemben a magyar tartozások külföldi, különösen japán bankokban összpontosultak. Hogy a bizalmat ne rombolja le, Magyarország úgy döntött, hogy tovább cipeli adósságát, és piacgazdasági alapon és módszerekkel fizeti azt vissza.

9 Más tényezők ellentmondani látszanak ennek a sorrendnek (rendelkezésre álló jövedelem és vagyon, a fogyasztás szerkezete, az ún. „szürkegazdaság“ részesedése és szerepe stb.).

10 Azt a kérdést, hogy a belső gazdasági reformok mennyiben áthatják alá az egypártrendszert, újra és újra a háttérbe szorították. A berlini fal leomlásával ez a kérdés lekerült a napirendről. Csak találgatni lehet, hogy az európai történelem egy esetlegesen másfajta kimenetele hogyan befolyásolhatta volna a növekvő gazdasági „függetlenség” és a fennmaradó politikai elvek közötti feszültséget. A Kínai Népköztársaság csaknem három évtizede ezen a fejlődési pályán halad.

11 A legjobb és sajnálatos módon a legfájdalmasabb példát e tekintetben a volt Jugoszlávia szolgáltatja. Az évtizedeken át felépített előnyök, amelyek abból a pragmatikus nézetből származtak, hogy olyan megosztott Európában élünk, amelyben Jugoszláviának mint „független államnak” egyedülálló mozgásteret van, pillanatok alatt elértéktelenedtek – a mindenki számára ismeretes tragikus következményekkel.

12 Az adott mozgástérből biztosan ki lehetett volna hozni még valami jobbat is. Csakhogy erre nincs konkrét példa. Annál inkább van negatív tapasztalat arra vonatkozóan, hogy mennyire csekély mértékben használták ki a csehszlovák mozgásteret 1968 után (miközben a nemzetközi környezet jóval kedvezőbb volt, mint 1956-ban) vagy az NDK speciális helyzetét egy belső rendszerváltás érdekében.

13 Csak átmenetileg, de nem gazdasági értelemben véve Jugoszlávia is ebbe a körbe tartozott (egyéni szabadságok, nyugati sajtó elérhetősége, tágabb külpolitikai mozgástér, vízummentes utazás).

14 Az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában szakemberek ezrei foglalkoztak a Szovjetunió és szovjet dominanciájú európai országok jövőjével. Egyetlen olyan forogatókönyv sem ismert, amely a drámai fordulattal, illetve a „dominóelmélet” beteljesülésével és következményeivel foglalkozott volna. (Az ilyen szakembereket a

„tudományos szakértői, illetve politikai tanácsadó körök” – mind Keleten, mind Nyugaton – azonnal kiközösítették volna.)

15 Az egy másik és mára már történelmietlenné vált kérdés, hogy mennyiben lehetett volna hatékonyabban felhasználni a külföldi pénzeket. Bizonyosan voltak hibák mind a magyar gazdaságpolitikában, mind pedig azon szűk korlátokban, amelyeket a Szovjetunió és a KGST szabott. A külföldi eladósodás kiváltotta modernizáció pozitív hatásait azonban ma sem lehet tagadni.

16 Tény, hogy Magyarország külföldi eladósodottsága az elmúlt években jelentősen nőtt. A 47 milliárd euró nagyságú nettó adósság (2007. december végi állapot) az éves GDP-nek mégis csak kevesebb mint a felét, az éves exportnak pedig mintegy kétharmadát teszi ki. (Az átalakulási folyamat kezdetén ez három évi exportnak megfelelő mértékű volt.) Még fontosabb, hogy a nettó adósságnak csak alig több mint egyharmada esik a kormányra és a Nemzeti Bankra, kétharmadéért a vállalatok és – egyre növekvő mértékben – a lakosság magánhitelei a „felelősek” (csaknem két évtizeddel ezelőtt gyakorlatilag az egész adósságállomány kormányzati és Nemzeti Banki hitelekből állt).

17 A fordulat idején Nyugat-Európában az egy főre jutó jövedelem 20 ezer dollár volt. Ennek az összegnek egynegyedét költötték szociális kiadásokra. A volt szocialista államok is egynegyedét költötték szociális célokra, csak hogy 5000 dolláros egy főre jutó jövedelemből. Összehasonlításképpen: az egy főre jutó jövedelem Latin-Amerikában is 5000 dollár körül volt (természetesen a nálunk tapasztalttól gyökeresen különböző elosztási szerkezetben). Ebből az összegből csak 10 százalék erejéig lehetett szociális kiadásokat finanszírozni.

18 A „japán modell” nem talált visszhangra, az ázsiai szakemberek kezdeti kísérletei ellenére sem.

19 A széles körben elterjedt adócsalás mellett a dolgozók minimálbéren való hivatalos foglalkoztatása is ékes példája ennek a magatartásnak.

20 Magyarországon a jelenleg hivatalos nyugdíjstatisztikák alapján mintegy 500 ezer „rokkant” él, akik többségükben tovább dolgoznak, és rokkantnyugdíjat is kapnak, illetve adócsalást is elkövetnek (a többi előnyről már nem is beszélve, pl. ingyenes parkolás stb.).

21 A cseh gazdaság jobb teljesítménye szorosan összefügg az ottani jóval magasabb foglalkoztatási rátával. Magyarországnak valójában mindenekelőtt nem egy – a mai körülmények között aligha finanszírozható – adóreformra, hanem a munkaerőpiac alapvető átalakítására van szüksége.

22 A kilencvenes évek második felében minden átalakuló országnak valóban végre kellett hajtania a gazdaságpolitikai korrekciót, még akkor is, ha nem követtek el súlyos hibákat. Már pusztán az átalakulási folyamat bonyolultsága és ellentmondásossága is elég volt ahhoz, hogy ezt a korrekciót kikényszerítse.

23 Ebből azonban nem következik automatikusan, hogy a felzárkózási folyamat megszakadt volna. Az eurózónához képest jóval magasabb inflációs rátának – amelyet stabil, sőt felértékelődő árfolyam kísér – köszönhető, hogy az euróban számított GDP gyorsabban nő, mint ahogyan az kizárólag az adott növekedési rátából következne.

24 Ez a szám tartalmazza a kis- és közepes méretű üzemek multinacionális vállalatok beszállítói hálózatán belüli szállításait is.

25 A 2007. évi előzetes adatok arra utalnak, hogy Magyarország az átalakulás óta először nettó tőkeexportőrré vált. Ezt az előző évekéhez képest jelentős fordulatot mindenképp a multinacionális vállalatok nagy összegű átutalásai (tőke- és nyereségtranszfer) táplálták (és természetesen a dinamikusan növekvő magyar tőkeexport is). Alaposan meg kell vizsgálni az okokat, hogy megtudhassuk, „véletlenről”, átmeneti problémáról vagy inkább – nyilván kedvezőtlen – trendváltásról van-e szó. A hivatalos várakozások 2008-ban ismét 5 milliárd eurós tőkebeáramlást valószínűsítene.

26 A Budapesten 2000 kínai nagyvállalat regionális központjának 2009 elejére tervezett létrehozása arra utal, hogy Magyarországnak az európai dimenziókon túlmutató lehetőségei vannak.